

Streszczenie pracy

Głównym celem pracy była dogłębna analiza idei i poglądów Amartyi Sena tak, aby dokonać deskrypcji *homo oeconomicus* oraz przedstawić etyczny wymiar rozważań nad ekonomią dobrobytu. W dysertacji podjęto również próbę realizacji czterech pośrednich celów badawczych, wśród których należy wymienić analizę współczesnego człowieka ekonomicznego w oparciu o myśl Amartyi Sena i jego koncepcję zorientowaną na ludzkie możliwości, która jest jednym z klasycznych stanowisk w ramach teorii sprawiedliwości. Kolejnym pośrednim celem badawczym była analiza rozważań Amartyi Sena na temat równości i sprawiedliwości, przejawiającą się w przekonaniu, że najwłaściwszym rodzajem równości jest równość możliwości (*capability approach*). Ambicją autorki było także ukazanie wpływu rozważań i badań Amartyi Sena na rozwój myśli społecznej i ekonomicznej, jak również analiza funkcjonującej demokracji oraz instytucji rodziny jako narzędzi w walce z najbardziej ważkimi problemami społecznymi, takimi jak klęski głodu.

Z rozprawy wynika, że Sen przedstawia tezę mówiącą, iż należy potraktować zobowiązanie jako część zachowania jednostki. Krytykuje również podstawy, na których opiera się współczesna teoria ekonomii, podtrzymując założenie, że racjonalność ekonomiczna może iść w parze z etyką w kontekście podejmowanych decyzji. Amartya Sen w swoim artykule *Rational Fools: a Critique of the Behavioural Foundations of Economic Theory* podjął problem powiązany z racjonalnością działań jednostki. Analizuje on koncepcję *homo oeconomicus*, która wywodzi się z ekonomii politycznej Adama Smitha. Według Sena nie chodzi o to, dlaczego koncepcje takie jak *homo oeconomicus* powinny być stosowane w teorii ekonomii. Oczywistym jest, że wymaga tego natura teorii. Należy zbadać i przeanalizować współczesną postać w jakiej *homo oeconomicus* pojawia się na łamach teorii ekonomicznych. Trzeba znaleźć odpowiedź na pytanie: w jakim sensie i w jaki sposób egoistyczne zachowanie jednostki doprowadza do wytwarzania dobra ogółu? Według Sena, istnieje potrzeba zakwestionowania podejścia zakładającego ciągłe dążenie jednostki do realizowania własnego interesu. Odrzucenie egoizmu nie oznacza jednak równocześnie zaakceptowania uniwersalnej moralności. Sen dokonał reinterpretacji koncepcji *homo oeconomicus*. Zakłada w niej, że ludzie nie są racjonalnymi głupcami, bezmyślnie maksymalizującymi swoje zyski kosztem innych.

W dysertacji udało się wykazać, że Sen ukazuje trudność oraz wyzwanie, jakim jest dobór takich informacji, które pozwalają zdefiniować nierówność. Podczas przeprowadzania krytyki zasad zróżnicowania zwraca uwagę na osoby niepełnosprawne, dzięki temu sprowadzając jej zastosowanie do konkretnych przypadków. W rozważaniach na temat

sprawiedliwości Sen po raz kolejny zwraca uwagę na to, że nowoczesna ekonomia została zubożona poprzez odseparowanie jej od etyki. Podczas rozważań na temat równości i sprawiedliwości pojawia się pojęcie *zdolności*. Badając koncepcję Sen odwołuje się do Arystotelesa i jego teorii związanej z pojęciem „funkcji”, według której każdy człowiek posiada właściwą mu funkcję. Błędym – według Sena – jest postrzeganie równości na podstawie porównywania dochodu poszczególnych jednostek. Zgodnie ze stanowiskiem tego badacza tradycyjna wizja człowieka ekonomicznego powinna zostać wzbogacona o wymiar etyczny, aby lepiej odzwierciedlić faktyczne motywacje działań jednostek na rynku.

W dysertacji zostało również ukazane, że Amartya Sena jest współtwórcą Wskaźnika Rozwoju Społecznego (ang. *Human Development Index*), określającego poziom rozwoju danego kraju na tle innych. Sen nie jest zwolennikiem PKB jako wskaźnika przedstawiającego rzeczywistość wybranego kraju. HDI został wprowadzony przez Organizację Narodów Zjednoczonych, a od 1993 roku wykorzystywany jest w corocznych badaniach przez agendę ONZ ds. rozwoju (ang. UNDP, United Nations Development Programme). HDI dokonuje oceny kraju na trzech płaszczyznach: „długie i zdrowe życie”, „wiedza”, „dostatni standard życia”. Sen powołuje się na konkretne przykłady wskazując na fakt, że żadna większa klęska głodu nie wystąpiła w ani jednym z krajów o ustroju demokracji wielopartyjnej z regularnymi wyborami oraz wolną prasą. Według Sena, głosowanie jest naturalną drogą do rozwiązywania społecznych sporów między ludźmi. Odbywa się to poprzez wybory lub referenda. System głosowania jest stosowany powszechnie na całym świecie. Jednak w przypadku, gdy zlecamy społeczeństwu rozwiązanie jakiegoś problemu na drodze głosowania ogromną rolę – jak twierdzi Sen – pełnią ludzkie wartości, a nie jedynie indywidulane interesy. Badacz podkreśla, że we współczesnych dyskusjach w kontekście demokracji, ustrój ten jawi się jako coś charakterystycznego dla świata Zachodu. Wyróżnić należy przynajmniej dwa rodzaje postrzegania demokracji. Pierwsze to podejście instytucjonalne, związane z wyborami oraz z zasadą większości. Drugie jest znacznie obszerniejsze, przedstawia demokrację jako proces podejmowania decyzji w oparciu o ludzkie rozumowanie, jak również proces uczestniczenia w dyskusji publicznej połączony bezpośrednio z mechanizmem głosowania. Ludzie – według Sena – oceniają innych w oparciu o własne doświadczenia i swój charakter. Poziom demokratyzacji państw ma znaczenie w kontekście takich zjawisk jak klęski głodu. Jako przykład Sen podaje Indie, w których regularnie szerzyły się klęski głodu przez cały okres kolonializmu. Ustały one wraz z ogromnym wzrostem gospodarczym kraju, kiedy od 1947 roku stawał się systematycznie niezależnym państwem demokratycznym. Ostatnia odnotowana

klęska głodu w Indiach miała miejsce w 1943 roku w Bengalu. Warto wspomnieć, że Sen osobiście był jej świadkiem jako małe dziecko. Według Amartyi Sena poprawnie funkcjonująca demokracja przeciwdziała takim katastrofom jak klęska głodu.

W związku z zaprezentowanymi w rozprawie celami badawczymi, sformułowano następujące pytania badawcze: Czy *homo oeconomicus* może podejmować racjonalne decyzje na rynku odrzucając jednocześnie wymiar etyczny? Czy racjonalność ekonomiczna może być zgodna z etyką w procesie podejmowania optymalnych decyzji? Jaki jest poziom różnorodności pomiędzy Senem a innymi badaczami na płaszczyźnie interpretacji pojęć wolności i sprawiedliwości? Jak zmierzyć ogólny poziom ubóstwa w kontekście różnorodności problemów ludzi wchodzących w skład społeczeństwa? W jakich warunkach zasada większości (*majority rule*) może umożliwić podejmowanie jednoznacznych i spójnych decyzji? W jaki sposób można dystrybuować takie dobra publiczne jak środowisko naturalne czy bezpieczeństwo epidemiologiczne? W jaki sposób można ocenić kondycję danego społeczeństwa w świetle rozbieżnych interesów jednostek? Dlaczego funkcjonująca demokracja radzi sobie z klęskami głodu, a nie jest w stanie przeciwdziałać trwałemu niedożywieniu w społeczeństwie?

Praca składa się z pięciu rozdziałów poprzedzonych wstępem, który zawiera uzasadnienie wyboru tematu pracy, cele rozprawy, hipotezy i pytania badawcze, metodologię, stan badań oraz strukturę rozprawy.

Pierwszy rozdział – *Biografia intelektualna Amartyi Sena* – zawiera studium całej twórczości filozofa-ekonomisty. Poruszone zostały w tej części kwestie związane z poszczególnymi etapami rozwoju intelektualnego Sena oraz jego wkład w dwie dyscypliny: ekonomię i filozofię. Opisane zostały również czynniki, które spowodowały, że w 1998 roku Amartya Sen otrzymał Nagrodę im. Alfreda Nobla.

Drugi rozdział stanowi w głównej mierze analizę sławnego artykułu Sena *Equality of What*, którym zapoczątkował debatę związaną z rodzajem równości, jaki powinien zostać przyjęty w ramach każdej teorii sprawiedliwości. Analiza rozpoczyna się od przedstawienia wybranych definicji sprawiedliwości poczynając od Platona, aż do Karola Marksa. Najważniejsze w rozważaniach na temat równości pozostaje koncentrowanie się na formie jaką ona przyjmuje. Stąd właśnie u Sena pojawia się na pierwszym miejscu pytanie „równość czego?”, a nie dywagacje związane z dylematem czy ludzie w ogóle powinni być równi. Ukazana została również polemika z Johnem Rawlsem oraz Martha Nussbaum, dotycząca, przede wszystkim, sporu o właściwą przestrzeń sprawiedliwości. Rawls jest autorem teorii

sprawiedliwości utożsamianej z bezstronnością, w której podstawą wyznaczenia właściwej przestrzeni sprawiedliwości są dobra pierwotne. Sen z kolei za podstawę teorii sprawiedliwości uważa ludzkie możliwości. W teorii Rawlsa nikt nie uzyskuje pozycji uprzywilejowanej. Autor swoją uwagę poświęca zabezpieczaniu losu ludzi ubogich. Nie podważa jednak ogromnego wkładu swojego konkurenta w rozwinięcie badań dotyczących pojęcia sprawiedliwości, krytykuje z kolei co powinno być brane pod uwagę przy kreowaniu sprawiedliwych relacji społecznych. Dalsza część rozdziału ukazuje wpływ myśli Arystotelesa na kształtowanie się pojęcia zdolności w rozważaniach Sena. Zwieńczeniem tej części pracy jest przeanalizowanie wybranych problemów społecznych w krajach azjatyckich.

W kolejnym rozdziale znajduje się analiza *homo oeconomicus* oraz reinterpretacja koncepcji człowieka ekonomicznego autorstwa Sena. Klasyczne ujęcie *homo oeconomicus*, zakładało, że konkretne zachowanie ludzkie związane z preferencjami rynkowymi można wytłumaczyć w kategoriach racjonalnych decyzji, które podejmuje człowiek ekonomiczny. Sen dokonuje analizy oraz przeprowadza badania dotyczące współczesnej postaci, w jakiej *homo oeconomicus* pojawia się w ramach teorii ekonomicznych. Jest zdecydowanym przeciwnikiem wąskiego spojrzenia na ludzkie działania i cele na gruncie ekonomicznym. Zwraca uwagę na fakt, że nowoczesna ekonomia za bardzo odbiega od rzeczywistego świata i razem ze swoim aksjomatycznym językiem oddala się znacznie od empirycznej rzeczywistości. Rozdział zakończony jest refleksjami w kontekście szerokiego spojrzenia na ludzkie działania o podłożu ekonomicznym.

Czwarta część rozprawy jest oparta głównie na analizie krytycznej *On Ethics and Economics*. W tej książce Sen łączy wspomniane już pojęcie etyki z ekonomią. Według Sena nie należy dystansować tych nauk, ponieważ doprowadzi to do zubożenia teorii ekonomicznych. W dalszej części rozdziału ukazane są argumenty związane z odrzuceniem przez Sena PKB jako głównego miernika dobrobytu oraz zaproponowane przez niego alternatywy. Ponadto poruszona została problematyka roli rodziny w procesie kształtowania pozycji ekonomicznej społeczeństwa, jak również pozycji kobiet na rynku pracy.

Ostatni, piąty rozdział ukazuje polemikę Sena z wybranymi badaczami oraz krytykę jego koncepcji, dokonaną przez innych myślicieli. Mowa tutaj przede wszystkim o komparatystyce teorii równości Ronalda Dworkina oraz podejścia zdolnościowego Amartyi Sena. W następnej kolejności rozdział zawiera argumenty Amartyi Sen przeciw teorii legalistycznej Roberta Nozicka, jak również zestawienie myśli Sena i Kennetha Arrowa. Rozdział zawiera także argumenty świadczące o zbieżności poglądów Amartyi Sena oraz Anthony'ego Atkinsona w kontekście analiz nierówności. Ukazuje ponadto koncepcję

zorientowana na ludzkie możliwości z perspektywy Richarda J. Arnesona. Zwieńczeniem jest przedstawienie losów koncepcji Sena.

W zakończeniu pracy widnieje podsumowanie oraz ponowne rozpatrzenie hipotez postawionych we wstępie. Wśród konkluzji znajdują się odpowiedzi na postawione we wstępie pytania badawcze. W części podsumowującej znajdują się również spostrzeżenia oparte o analizę polemiki Amartyi Sena z innymi badaczami. Ponowne rozpatrzenie problematyki poruszonej we wstępie pozwoliło na ostateczną syntezę wcześniejszych rozważań, prowadzącą do głębszej refleksji nad myślą polityczną, ekonomiczną i społeczną Amartyi Kumar Sena.

Poruszone w pracy zagadnienia mają charakter interdyscyplinarny. Wskazuje na to sam tytuł rozprawy: *Ekonomia dobrobytu Amartyi Sena. Racjonalność ekonomiczna a etyka*. Niezbędne więc było korzystanie nie tylko z dorobku historii doktryn politycznych, ale również z innych nauk, takich jak historia, ekonomia, filozofia, filozofia polityczna, antropologia, socjologia czy biologia. Amartya Sen łączy w swoich badaniach różne dziedziny wiedzy. W ramach problematyki społeczno-ekonomicznej lub też zakwalifikowanej jako społeczno-gospodarcza, zajmuje się zagadnieniem dystrybucji. To właśnie w tym obszarze podjął się badań nad ubóstwem i głodem oraz nad miejscem kobiet na rynku pracy i rolą rodziny w procesie kształtowania się pozycji ekonomicznej całego społeczeństwa. Sen prowadził także rozważania na polu filozoficzno-ekonomicznym, jak również w zakresie filozofii społecznej.

Z powodu interdyscyplinarnego charakteru pracy opiera się ona w przeważającej części na metodach: komparatystycznej, deskryptywnej oraz analizy treści. Metoda komparatystyczna jest niezwykle ważna dla całej rozprawy. To dzięki niej stało się możliwe porównanie poglądów Amartyi Sena z innymi myślicielami. W oparciu o komparatystykę przedstawione zostały propozycje poszczególnych badaczy odnośnie definicji pojęcia równości. Dzięki tej metodzie wykazano, między innymi, wpływ idei Adama Smitha oraz myśli Arystotelesa na teorię sprawiedliwości Sena. Komparatystyka została przeprowadzona w rozprawie w oparciu o analizę różnego rodzaju raportów oraz artykułów porównujących myśl Amartyi Sena z poglądami innych antropologów oraz ekonomistów oraz filozofów. Deskrypcja umożliwiła przybliżenie biografii intelektualnej Amartyi Sena, oraz ukazanie teoretycznej strony rozważań w ramach teorii wyboru społecznego oraz ekonomii dobrobytu. Nakreślenie rysu historycznego kształtowania się myśli Sena jest niezbędne w kontekście tej rozprawy, bowiem wybrane wydarzenia z wczesnych lat życia filozofa miały niebagatelny wpływ na jego późniejsze poglądy. Konieczne okazało się również opisanie wpływu kultury oraz filozofii hinduskiej na twórczość Sena oraz jej późniejszą modyfikację w jego pracach na skutek zgłębiania wiedzy na temat zachodniej cywilizacji.

Metoda analizy treści miała na celu przeprowadzenie szczegółowego przeglądu prac Amartyi Sena, tak, aby zgłębić wciąż aktualne w wielu regionach świata problemy, do których należą kryzysy gospodarcze, bieda, ubóstwo, głód, epidemie oraz przemoc. Dzięki zastosowaniu tej metody stało się możliwe spojrzenie na kwestie ekonomiczne również ze społecznego punktu widzenia. Celem analizy treści jest wyodrębnienie istoty nauki Sena, dzięki czemu stanie się realne zestawienie jej ze współczesnymi wyzwaniami, jakie stoją przed jednostką wchodzącą w skład społeczeństwa.

Jak zostało wykazane w pierwszym rozdziale dysertacji ludzka natura może być niezwykle zróżnicowana i nie należy jej zamykać w ramach jednej kategorii, bowiem tożsamość człowieka jest wieloaspektowa. W trzecim rozdziale rozprawy udowodniono, że wielu badaczy, w tym Amartya Sen, dostrzegło potrzebę redefinicji pojęcia *homo oeconomicus*, w którym brakowało, między innymi, analizy pracy opiekuńczej kobiet w postaci opieki nad dziećmi, której bezpośrednim skutkiem było odtwarzanie społeczeństwa. Ekonomia feministyczna zakłada z kolei rozszerzenie rozumienia pojęcia pracy, a tym samym postrzegania człowieka ekonomicznego. W celu pełniejszego rozważenia dobrobytu wszystkich ludzi, wchodzących w skład społeczeństwa, należy większą uwagę poświęcić tematowi takim jak jakość życia, współpraca oraz równość. Aby stało się to możliwe z pewnością pomocna okazuje się krytyczna perspektywa feministyczna, pozwalająca dogłębniej zrozumieć relacje gospodarcze w obrębie społeczeństwa.

Podejście zorientowane na ludzkie możliwości otworzyło nowy etap w dyskusji na temat właściwego wymiaru sprawiedliwości, która trwa do dnia dzisiejszego. Dla przypomnienia, koncepcja, o której mowa, jest pewnego rodzaju teoretyczną strukturą moralną, z którą związane są dwa podstawowe twierdzenia normatywne. Po pierwsze założenie o tym, że wolność prowadząca do osiągnięcia dobrobytu posiada podstawowe znaczenie moralne. Po drugie ta sama wolność powinna być postrzegana i rozumiana w kontekście ludzkich zdolności, czyli realnych szans na robienie tego co dana jednostka uważa za wartościowe. Według Sena jest to różna kombinacja funkcjonowania czyli istoty i działania, które jednostka jest w stanie osiągnąć. W centrum tego podejścia znajduje się człowiek i jego potrzeby. Koncepcja zdolności była rozwijana przez innych badaczy szczególnie w latach 90. XX wieku. W pracy wykazano, że, zdaniem Sena, ludzkie wartości, a nie jedynie indywidualne interesy pełnią kluczową rolę podczas rozwiązywania przez społeczeństwo problemów na drodze głosowania. W pierwszym rozdziale dysertacji udało się także wykazać, że rola społecznych interakcji jest kluczowa w procesie rozwoju wartości, na których powinien być oparty mechanizm podejmowania decyzji.

W dysertacji zostało udowodnione, że posiadając pełną informację, iż napędzając gospodarkę i rujnując środowisko naturalne logicznie rzecz biorąc ograniczamy drastycznie zasoby surowców planety, można łatwo dojść do wniosku, że taka droga do osiągnięcia celu na dłuższą metę nie jest racjonalna. To tylko jeden z przykładów, jednak tych samych schematów można się doszukiwać również na innych płaszczyznach. Brak odpowiedniego zabezpieczenia socjalnego i medycznego dla ludzi najbiedniejszych skutkuje chorobami, epidemiami, klęskami głodu, ale także, w łagodniejszej formie, masową migracją. To z kolei może wpływać destrukcyjnie na demografię oraz względne bezpieczeństwo w kraju. Warto więc, mając na uwadze wszystkie przytoczone argumenty, odpowiedzieć na pytanie w jakim stopniu Amartya Sena zredefiniował koncepcję *homo oeconomicusa*? Wybory dokonywane przez daną jednostkę mogą być uznane za racjonalne wyłącznie wtedy, gdy można je wytłumaczyć w kategorii pewnej relacji preferencji zgodnej z jej definicją. Inaczej mówiąc jeśli wszystkie wybory danej jednostki można tłumaczyć jako najbardziej preferowane alternatywy w stosunku do postulowanych wcześniej preferencji. Można więc założyć, że w pełni zrozumiemy prawdziwe preferencje jednostki jedynie, gdy dokładnie zbadamy jej konkretne wybory oparte o te preferencje. Według Amartyi Sena ludzie nie mogą być postrzegani jako bezmyślne jednostki, ślepo podążające za zyskiem, a *homo oeconomicus* zawsze kieruje się również przekonaniami.

Podejście zdolnościowe Amartyi Sena bezsprzecznie stworzyło nowe ramy teoretyczne dla kwestii dotyczących dobrobytu, rozwoju czy zagadnienia sprawiedliwości. Elementy filozofii Sena inspirowane Arystotelesem należą do najważniejszych oraz najbardziej widocznych w jego pracach. Objawia się to poprzez fakt, że badacz koncentruje się na funkcjonalnych zdolnościach jako najistotniejszych kwestiach w procesie mierzenia sprawiedliwych warunków społecznych. Duch arystotelesowskiej koncepcji warunków ludzkiego spełnienia przebrzmiewa w Senowskich teoriach ludzkiego rozwoju, nadając im głęboko filozoficzny wymiar. Dzięki dogłębnej analizie prac Amartyi Sena, związanych z jego koncepcją udało się wykazać, że idea równości możliwości powinna stanowić założenie każdej akceptowalnej w ramach społeczeństwa teorii sprawiedliwości. Tym samym potwierdzona została kolejna z hipotez założonych we wstępie rozprawy. Należy stwierdzić, że intencją Amartyi Sena nie było ukazanie, iż równość pod względem podstawowych zdolności jest jedyną drogą do osiągnięcia moralnego dobra. Mimo to Sen wyraźnie zaznacza, że równość pod względem zdolności ma oczywiste zalety, wyróżniające ją spośród pozostałych, również istotnych rodzajów równości. Podstawowa równość możliwości może stanowić pewnego rodzaju przewodnik po tej części dobroci moralnej, która jest związana z ideą równości.

W pracy zostało wykazane, że jako wspomniany przewodnik, teoria ta ma zalety, których inne rodzaje równości nie posiadają. Ukazany w drugim rozdziale rozprawy kasus „brakujących kobiet”, które mogłyby żyć, gdyby otrzymywały równą w stosunku do mężczyzn opiekę medyczną, jest kolejnym przykładem ogromnego problemu nierówności społecznych, na które zwracał uwagę w swoich pracach Sen.

Dzięki przedstawionej w czwartym rozdziale rozprawy analizie zróżnicowanych mierników dobrobytu, do których powstania przyczynił się Sen, należy postawić tezę, że najważniejszą drogą podczas badań nad ubóstwem i głodem jest wyjście poza wymiar dochodowy. Równie przydatnymi miarami okazują się kwestie dotyczące pozaekonomicznych czynników środowiskowych oraz indywidualnych cech jednostek, które bezpośrednio wpływają na ich dobrobyt. Potwierdzają to dane zebrane w postaci tabel w czwartym rozdziale rozprawy, ukazujące rażące rozbieżności statystyczne w kontekście oceny jakości życia w wybranych krajach, zakładając komparatystykę w oparciu o różne mierniki (dochodowe oraz pozaekonomiczne). Trzonem rozważań Sena była z kolei analiza relacji między egoizmem a dobrem ogółu.

W pracy udało się wykazać, że przekonanie Sena, iż najważniejszym rodzajem równości jest równość możliwości stało się podstawą do dyskusji, a także krytycznych analiz wśród badaczy zajmujących się naukami społecznymi i ekonomicznymi. W oparciu o ukazane w piątym rozdziale rozprawy liczne pola, na których dochodziło do polemiki między Amartyią Senem oraz innymi myślicielami można postawić tezę, że stosunek Sena do właściwego rozumienia pojęcia wolności i sprawiedliwości różni się od poglądów innych myślicieli badających te zagadnienia. Równocześnie wykazano, że istnieje sporo badaczy, którzy zgadzają się z poglądami Sena i kontynuują jego badania.

Ponadto, już w pierwszym rozdziale dysertacji udało się dowieść, że odpowiedni dostęp do edukacji jest gwarancją dynamicznego rozwoju społeczeństwa. Pierwszy nauczyciel Amartyi Sena – Rabindranath Tagore – podkreślał, że czynnikiem, który wpływa na zacofanie społeczne Indii oraz ich słaby rozwój ekonomiczny jest przede wszystkim analfabetyzm. To właśnie od Tagore Sen posiadał wiedzę, że nie warto opierać się na tendencji oddzielania szkoły od życia codziennego, ponieważ powinny one być jednością. Jak sam twierdzi liczne, trudne doświadczenia z okresu dzieciństwa oraz narodziny na terenie kampusu akademickiego pozwoliły mu wykształtować charakter i nakierowały go na konkretny tor późniejszych zainteresowań badawczych. Takie założenie jest zgodne z, przeanalizowaną w pierwszym rozdziale, metodą Marii Montessori. Każdy system edukacji, który stara się wspierać

wymienione wartości może zostać nazwany edukacją dla pokoju. Co także istotne taki rodzaj nauczania spaja ze sobą różne tradycje pedagogiczne, teorie edukacji oraz inicjatywy międzynarodowe, mające na celu wspieranie ludzkiego rozwoju poprzez naukę. Ważny jest również dobrobyt ucznia oraz postawa promująca jednostkową oraz społeczną odpowiedzialność za nauczycieli i uczniów. Można stwierdzić zatem, że edukacja pokojowa jest niezbędną praktyką w kontekście wspólnej koegzystencji ludzkiej w ramach demokratycznego państwa. Te, oraz wiele innych rozważań w związku z technikami edukacji były badane i rozwijane w licznych późniejszych publikacjach Sena. To właśnie w państwach o ustroju demokratycznym powinien z zasady istnieć wolny i nieskrępowany dla ogółu obywateli dostęp do edukacji, która umożliwia zrównoważony rozwój społeczeństwa.

W pracy zostało wykazane, że już w ekonomii klasycznej panowało przekonanie, iż działania na rynku związane były z dążeniem do maksymalizacji korzyści, z kolei zachowania w gospodarstwach domowych powodowane były altruizmem. Już sam Arystoteles uważał, że ludzie zrzeszeni w państwie powinni być wolni, ale równocześnie zdywersyfikowani pod względem bogactwa jakie posiadają. Ekonomia, którą charakteryzował Arystoteles, polega na umiejętności dbania o dom oraz gospodarstwo rolne. Podkreślał wagę demokratycznych zwyczajów czego przykładem było zalecanie do przekazywania pieniędzy polis wyłącznie w obecności wszystkich obywateli. Z kolei w XX wieku przyjaciel oraz intelektualny rywal Amartyi Sena, John Rawls, krytykował zarówno socjalizm jak i kapitalizm. Ten pierwszy za nie zapewnianie obywatelom jednakowych szans na objęcie pożądaných przez nich urzędów oraz stanowisk. Następnie kapitalizm został odrzucony ze względu na, z założenia, niesprawiedliwy podział dóbr i bogactw z korzyścią dla nielicznych. Społeczeństwo, które w mniemaniu Rawlsa mogłoby zostać uznane za sprawiedliwe to demokracja nazwana przez niego *property-owninig democracy* – czyli taki jej rodzaj, w którym własność środków produkcji jest właściwie oraz szeroko dystrybuowana. Z kolei najgorzej usytuowani obywatele powinni być w stanie stać się ekonomicznie niezależni. W rozprawie udało się wykazać, że stosunek Sena do właściwego rozumienia pojęcia wolności i sprawiedliwości różni się od poglądów innych myślicieli badających te zagadnienia. Ponadto należy podkreślić, że podejście zdolnościowe autorstwa Sena miało wpływ na rozwój myśli społecznej i ekonomicznej.

Istotnym wnioskiem, jaki zwieńcza badania nad niniejszą rozprawą jest stwierdzenie o konieczności zapewnienia równości możliwości jako punktu wyjścia w procesie oceny położenia poszczególnych jednostek. W skrócie, przesłanie Sena do wszystkich teoretyków sprawiedliwości może zostać sprowadzone do stwierdzenia, że otaczająca rzeczywistość jest bardziej złożona i skomplikowana niż im się wydaje. Stąd też wszelkie uproszczenia oraz

statystyki opierane na miernikach zawierających wąską bazę informacyjną są ryzykowne jeśli ambicją badaczy jest ukazanie rzetelnych wyników analiz. Sen krytykuje wąskie spojrzenie na nauki ekonomiczne. Noblista zrobił wiele aby odmienić taki stan rzeczy. Wydarzyło się to poprzez podkreślanie różnorodności ludzkich motywów. Powyższe działania, w połączeniu z refleksjami o podłożu ekonomicznym, sprawiły, że Sen był w stanie przekonać wielu badaczy, iż polemika z podstawami na których opierają się nauki ekonomiczne jest nie tylko możliwa ale również konieczna.